
Staří lidé ve městě. Na okraj velkého tématu*

DANA SÝKOROVÁ**

Fakulta sociálních studií OU v Ostravě

Seniors in the City: On the Periphery of a Big Issue

Abstract: In this article the author presents the outcome of the first 'qualitative' stage of the project 'Old Age in Space: Regeneration, Gentrification and Social Exclusion as New Issues of Environmental Gerontology'. She responds to research questions on how seniors residing in urban centres interpret the town environment, contemporary urban processes, ageing and old age, and how they maintain control over their situation given their state of health, physical performance, financial resources, and the specific spatial resources of urban neighbourhoods (personal strategies). In the article the author briefly sums up the theoretical starting points of the issue, describes the focus and methodology of the research project, and presents the research's findings on changes to urban space, population structure, local social networks and seniors' attachment-to-place. In the conclusion the author highlights the importance of research on old age or the elderly and on the urban environment being open and free of ageist and anti-urbanist tendencies, and she outlines directions of further study in gerontosociology and urban sociology.
Keywords: ageing, old age, seniors, town, urban processes, environmental gerontology.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2012, Vol. 48, No. 1: 107–129

Úvod

Současná sociologie se navrácí k *prostoru* nahlíženému skrze komplexní spojitost jeho sociální a fyzické dimenze [Gieryn 2000], resp. k *prostorovosti* jakožto prostředníku a produktu sociálního jednání a sociálních vztahů [Musil 2006].¹

* Článek vznikl v rámci projektu GA ČR „Stáří v prostoru. Regenerace, gentifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie“ (reg. č. P404/10/1555; 2010–2012). Text je přepracovanou, rozšířenou verzí příspěvku z konference *Desaťročia premen slovenskej spoločnosti* (Sociologický ústav SAV, Bratislava, 21.–22. 10. 2010). Autorka děkuje recenzentům za podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Fakulta sociálních studií OU v Ostravě, F. Šrámka 3, 709 00 Ostrava – Mariánské Hory, e-mail: dana.sykorova@osu.cz.

¹ *Prostorem* v naší studii rozumíme „rozprostraněnost obsahující ‚konfigurace fyzických objektů‘ – věci, resp. artefaktů, přírodních objektů a v neposlední řadě lidí“ [Hamm,

Ani gerontosociologie nezůstává zcela stranou tohoto *prostorového obratu*, jehož součástí je i studium dlouho opomíjených souvislostí mezoprostorových – *urbánních* [Andrews, Phillips 2005; Kearns, Andrews 2005; Kendig 2003; podrobněji viz Sýkorová 2010].²

Není sporu o tom, že město významně formuje životní šance svých nejstarších obyvatel [srovnej Musil 2006; Birren 1969; Clark 1971; Wahl, Weisman 2003]. Důsledky jeho sociálního užívání, vlastnosti stavebních forem [Phillips et al. 2005; Lawton 1989], dostupnost služeb, sociálních kontaktů či pomoci jistě určují míru osobní autonomie, bezpečí a sociální integrace starých lidí. Lze také odůvodněně předpokládat, že zkušenost stárnutí a stáří je podstatně strukturována aktuálními urbánními změnami podpořenými globalizací a v ČR rovněž společenskou transformací. Za spornou ovšem považujeme tendenci gerontologie k jednostranně negativnímu posuzování města, městského prostoru, urbánních procesů a k jejich pohotovému spojování se sociálním vyloučením seniorů, se závažně ztíženou adaptací na stáří.

V předložené stati chceme na problematičnost uvedeného přístupu poukázat prostřednictvím výsledků výzkumu, který byl realizován v rámci projektu „Stáří v prostoru. Regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie“.³ Získaná „kvalitativní“ data totiž naznačila mnohem složitější, ambivalentní obraz městské „reality“. Zároveň je naším cílem navrhnout směry dalšího bádání na tomto poli a stimulovat rozbíhající se diskusi v české sociologii.

V článku nejprve podáme stručný vhled do teoretických východisek formulovaného problému, poté informaci o zaměření a metodologii daného výzkumného projektu a zejména metodice konkrétního dílčího výzkumu. Nakonec se soustředíme na dosavadní výzkumná zjištění týkající se změn (v) prostoru města, obměny obyvatel a lokálních sociálních sítí a vazby seniorů k místu („attachment-to-place“).

Geronto(socio)logie a stárnutí, stáří a staří lidé ve městě

Nepříliš uspokojivý stav gerontologického studia městské dimenze stárnutí a stáří [Kendig 2003; stručná rekapitulace viz Sýkorová 2010] je prisuzován silnému vlivu psychologie, která jej po více než čtyřicet let orientovala především na

Jałowiecki 1990: 11; Sýkorová 2008], a to konkrétně v „hranicích“ města. Užíváme tento pojem synonymně s pojmem *prostředí*. *Místem* je označena čtvrť (sousedství) a/nebo sídlo – město.

² Podrobněji o znovu-objevování prostoru v sociologii Musil [2006], v gerontosociologii Sýkorová [2008; 2010], v zahraničí o *spatial turn* ve společenských vědách píší citovaní Andrews, Phillips [2005]; Phillipson, Scharf [2005]; Phillipson [2004]; Kendig [2003] a jiní.

³ Viz projekt GAČR, reg. č. P404/10/1555; 2010–2012; odpovědná řešitelka Lucie Vidovičová (dále jen *Stáří v prostoru*).

otázky behaviorální kompetence a adaptace jedinců ve vztahu k mikroprostoru [Lawton 1989; Wahl, Lang 2003; Wahl, Weisman 2003; Peace et al. 2005]. (Z vlivných psychologických modelů a teorií zmiňme alespoň *Press-Competence Model of Adaptation and Aging*, *Person-Environment Fit*, *Resource-Congruency Theory*, *Social-Physical Place Over Time Model*, jejichž přehledné shrnutí podávají např. Wahl a Lang [Wahl, Lang 2003].) Pokud se gerontologové věnují životu ve městě, pak jej interpretují (jak jsme již shora konstatovali) spíše v negativních termínech anonymity, individualismu, osamělosti, segregace a izolace starých lidí [Gieryn 2000]. Městu jsou připisovány atributy přelidněného, hlučného, nebezpečného prostředí, plného architektonických a jiných fyzických bariér, v němž seniři čelí i velkým geografickým vzdálenostem provázejícím separaci mnoha sociálních stránek a funkcí měst, tváří v tvář nespolehlivé a jejich potřebám nevyhovující městské hromadné dopravě [Birren 1969; Lawton 1980; Lawton 1989; Phillips et al. 2005].⁴ Koncepty *ageismu* *prostoru* [Laws 1997] a *krize mobility seniorů* [Scharf et al. 2002] pak jen posilují představu *urban aged* „přemožených nemocemi, beznadějí a strachem z kriminality“ [Clark 1971: 63], imobilních, uvězněných mezi čtyřmi stěnami svých bytů [Scharf et al. 2002].

V kontextu postindustriální transformace měst akcentuje současná literatura další, nové formy rizik jedinců „stárnoucích v místě“ [Phillipson, Scharf 2005] dané postupující reorganizací města a jeho prostorové, sociální struktury, změnou vlastnických vztahů – tj. ohrožení související s revitalizací, regenerací a gentrifikací městských čtvrtí⁵ [Mulíček 2009; Hledíková 2009; Steinführer et al. 2009]. Lawton, později Phillipson a jiní upozornili, že seniři-starousedlíci jsou v rekonstruujících se městských částech tvrdě konfrontováni s potřebami, zájmy a možnostmi přistěhovalých „produktivních elit“, „mobilních bohatých minorit“ „úspěšných profesionálů“ nebo „vitálních uživatelů města“⁶ [Lawton 1989: 141; Phillipson 2007: 334; dále Scharf et al. 2002; Jerde 2001], fakticky všech *ne-starých*, kterým je pozdně moderní město jako „místo nového konzumerismu“ [Savage, Warde, Ward 2003: 149] určeno. Počítá se s tím, že staří lidé se pak nutně a často neúspěšně střetávají s významně oslabeným podpůrným potenciálem lokálních sociálních sítí [Phillipson 2004], s enormně zvýšenými náklady na bydlení, neade-

⁴ Přehled studií zabývajících se environmentální dimenzí přístupu starých lidí ke službám podávají Andrews a Phillips [Andrews, Phillips 2005] či Phillipson [2007].

⁵ Termíny *urbánní revitalizace*, *regenerace*, *gentrifikace* jsou v literatuře běžně užívány, mnohokrát bez rozlišení. Ačkoli souhlasíme s tím, že jejich definování není „bezvýznamnou terminologickou záležitostí“ [London, Palen 1984: 4], pro potřeby článku považujeme za dostačující chápat je souborně jako pojmy referující o rehabilitaci obytného prostředí, transformaci vzorců užívání území, včetně komercializace, o změnách bytového vlastnictví, vzestupu cen, o restrukturalaci populace městských čtvrtí [London, Palen 1984; Hamnett 2003; Šilhánková 2000]. Dodejme pouze ke gentrifikaci, že změny kompozice obyvatel čtvrtí může mít charakter *vymístění* – vytlačení původního obyvatelstva příjmově silnějšími přichozími, „novou střední třídou“ [Hamnett 2003: 2102].

⁶ Za vitální uživatele města označuje Lawton přechodné, krátkodobé obyvatele – konzumenty [Lawton 1989: 141].

kvátní obměnou skladby, resp. sortimentu obchodů a služeb – s „institucionální izolací“ [Gans 1972; viz i Scharf et al. 2003; Freeman, Braconi 2004]. Rychlé, radikální změny městských čtvrtí jsou prezentovány jako stresující pro seniory právě kvůli věku, stářím snížené adaptabilitě a závislosti na známém, stabilním prostředí [Laws 1997; Douglas 1991; Litwak, Longino 1987]. Zdůrazňuje se nezpůsobilost starých lidí zvládnout ekonomické, fyzické a psychosociální náklady relokace vynucené např. gentrifikací [Grier, Grier 1978]. Vidovičová a Gregorová [Vidovičová, Gregorová 2010: 5] píše o ztrátě „kontroly (seniorů) nad situací“, „neefektivitě“ jejich individuálních a institucionálních strategií, jež jim nedovolují naplňovat vlastní potřeby, cíle a bránit se sociálnímu vyloučení [rovněž Phillipson 2007]. Je evidentní, že charakteristiky městského života jsou zde nahlíženy především optikou limitovaných fyzických, finančních a sociálních zdrojů seniorů. Mohli bychom se tudíž ptát, zda se samotná gerontologie nepodílí na reprodukci stereotypů o stáří a starých lidech, zda do jejích základů není vestaven kromě antiurbanismu [viz Phillipson, Scharf 2005] paradoxně i ageismus.

Vedle empirických prací vyzdvihujících stinné stránky města bychom našli nicméně i studie, které poukazují na výhody spjaté s městským prostředím [např. Clark 1971; Logan, Spitze 1994; Freeman, Braconi 2004; Phillipson, Scharf 2005; Sýkorová 2008], resp. dokládají relativně vysokou rezidenční spokojenost seniorů [Musil 1985; Temelová et al. 2010; Svobodová 2009]. Stejně tak se objevují výzkumy, z jejichž výsledků lze usuzovat na profit plynoucí starým lidem z revitalizace, regenerace či gentrifikace čtvrtí – z investic do rozvoje bydlení, maloobchodního prodeje a služeb, vyšší bezpečnosti veřejných prostranství, z rozšíření lokálních sociálních, podpůrných sítí o nově příchodí sousedy [Freeman, Braconi 2004], či výzkumy svědčící spíše o pomalejším, „normálním“ rezidenčním pohybu než o překotném, hromadném vysídlování seniorů z gentrifikujících se částí měst [op. cit.]. V neposlední řadě také studie dokumentující schopnost starých lidí přizpůsobit se urbánním změnám, případně přestát stěhování bez traumatizujících důsledků [Wahl, Weisman 2003].

Na pozadí neúplného, inkonzistentního (spíše ale negativního) obrazu urbánních souvislostí stárnutí a stáří vyvstává potřeba zkoumat zejména vlastní, *žitou* zkušenost seniorů s městem a jeho proměnami. Aktuální výzvu zaměřit gerontologii na *urbánní* coby explicitní, primární téma empirického bádání tak doplňuje požadavek studovat významy městského prostoru a dynamiky „oči-ma“ stárnoucích jedinců [Kendig 2003] – tedy kvalitativně. Od kvalitativního výzkumu se očekává, že přispěje k formování prostorově, urbánně citlivé geronto(socio)logie [analogicky k Strassoldo 1990], tzn. i k zodpovězení konkrétních otázek: Jak senioři interpretují prostředí města a urbánní procesy: Jako

⁷ Senioři jako „obyvatele s nízkou mobilitou“ charakterizují na základě empirických dat např. Steinführer či Temelová a kol. [Steinführer et al. 2009: 145; Temelová et al. 2010: 2]. Pro přehled prací o vztahu seniorů k domovu, komunitě odkazujeme např. na [Wahl, Weisman 2003], o podílu místa na re/konstrukci identity jedinců pojednává např. [Laws 1997].

handicapující, ageistické, exkludující, anebo k nim vztahují (také) pozitivita, „zisky“? Jaké a v jakých kontextech? Jakými způsoby se obyvatelé měst vyrovnávají se stářím, resp. staří lidé s urbánními změnami? Na formulovaná zadání reaguje zmíněný projekt *Stáří v prostoru*, o jehož výzkumném designu referujeme níže.

Metodologie

Hlavní cíl projektu *Stáří v prostoru* směřuje k popisu, porozumění a vysvětlení vztahu mezi stárnutím, stářím a (urbánním) prostorem, mezi prostorovými a sociálními pohyby a z nich zvláště s těmi, které souvisejí s revitalizací, regenerací a gentrifikací městských čtvrtí. Výzkumné otázky orientují bádání na postižení (1) vlivu vnějšího prostoru na každodenní zkušenost stárnutí, stáří a naopak jejího průmětu do „zvládnání“ prostoru seniory; (2) dopadů urbánních procesů na integraci starých obyvatel měst do sociálních struktur, lokálních sociálních sítí; (3) strategií, jimiž senioři překonávají nepříznivé konsekvence života v proměňujícím se městě či využívají jeho kladů. Koneckonců jde o vyhledání přirozených sociálních konstrukcí seniorů [Loučková 2010: 110–112] vážících se ke „stárnutí a stáří v transformujícím se městě“. (O spojení tohoto typu výzkumných úloh se *sociálním konstruktivismem* jako jejich teoretickým východiskem viz rovněž Loučkovou [op. cit.: 111]). Sdílíme předpoklad interpretativní sociologie, že geograficky či fyzicky reálný (městský) prostor je seniory-aktéry vnímán, pociťován, rozuměn, vypráven, tj. interpretován [srovnej Gieryn 2000: 465–466, 472].

Výzkumný design projektu se opírá o kombinaci kvalitativního výzkumného přístupu s přístupem kvantitativním ve smyslu jejich sekvenční aplikace [Loučková 2010] a v tomto rámci o strategii případových studií, o metody či techniky ohniskových skupin (*focus groups*), individuálních hloubkových rozhovorů a reprezentativního dotazníkového šetření mezi seniory-rezidenty větších měst České republiky.

V tomto článku se odvoláváme na výsledky analýzy dat získaných prostřednictvím *focus groups* v první etapě realizace výzkumného projektu, jež proběhla v dubnu až září 2010. Zúčastnilo se jí 46 komunikačních partnerů a partnerek bydlících především v revitalizujících se, regenerujících, resp. gentrifikujících se čtvrtích Prahy, Brna a Ostravy – v historickém centru, vnitřním městě, výjimečně v jiných lokalitách, např. sídlišťích (což umožnilo aplikovat alespoň částečně některé techniky zvyšování teoretické citlivosti [Strauss, Corbin 1999]).

Při vyhledávání participantů a participantek ohniskových skupin bylo respektováno kritérium věku (65+), bydlení ve vlastní domácnosti a, pokud možno, kritérium městské části. Kontakty v Brně a Praze zprostředkovaly kluby pro seniory, v Ostravě jsme byli odkázáni na „nabalování“ známých, přátel (sousedů), příbuzných i „náhodně“ oslovených seniorů. K setkání pak byly využity prostory vysoké školy a seniorských klubů. Diskuse, které moderovaly členky

výzkumného týmu bydlící v příslušných městech, trvaly v rozmezí jedné až dvou hodin. Zvukové nahrávky byly doslovně přepsány, tak aby byla zachována anonymita účastníků. (Ve všech fázích výzkumu jsme důsledně dbali na dodržování etických pravidel.)

Mezi diskutujícími byli rovnoměrně zastoupeni šedesátníci, sedmdesátníci i osmdesátníci (13, 13 a 17 osob), dvě nejstarší ženy překročily devadesátku. Vedle relativně zdravých, mobilních seniorů, kteří se věnují turistice, navštěvují divadelní představení, koncerty, tvůrčí dílny apod., se do debat zapojili lidé značně omezení ve svých každodenních aktivitách nemocemi pohybového aparátu, kardiovaskulárními chorobami nebo nadváhou, odkázaní na francouzské hole, bezbariérovou MHD nebo odvoz osobním autem.⁸

Většinu výzkumného souboru tvořili komunikační partneři či partnerky se středním vzděláním (téměř třetinu absolventi učňovských a jiných středních škol bez maturity, dvě pětiny „maturanti“), relativně značný, pětinnový podíl připadl na vysokoškoláky.⁹ Necelá desetina dosáhla jen základního vzdělání. K účasti jsme nezískali větší počet mužů (10), což koneckonců odpovídá jejich nižšímu zastoupení v seniorské populaci. Převažující jednočlenné samostatné domácnosti seniorů (3/5), popř. jejich domácnosti v rámci vícegeneračního bydlení (skoro 1/10), jsou tak především domácnostmi žen. Se svými životními partnery či partnerkami žije zhruba třetina diskutantů – opět spíše „sami/y“ než s dospělými dětmi (1/5 oproti 1/10 z nich). V „místě“ bydlí senioři z našeho výzkumu v průměru 37 let, aktuálně vesměs jako vlastníci bytů, domů (1/3) a „družstevníci“ (1/5), nebo v nájemním vztahu ke státu, obci (1/5) či soukromému majiteli (1/5).¹⁰ Vybrané charakteristiky viz tabulku 1.

Rozhovory v jednotlivých skupinách byly uvedeny podnětem: „Jaké je to žít v Praze/Brně/ Ostravě?“ a dále zaostřeny na starší obyvatele těchto měst a na urbánní procesy, resp. jejich zkušenost s nimi (jak se žije starým lidem v Praze/Brně/Ostravě; jak se žije v „jejich“ části města; k jakým změnám zde dochází, jak se jich samotných dotýkají). V závěru volné diskuse bylo položeno několik konkrétních otázek o revitalizaci, regeneraci a gentrifikaci městských čtvrtí k doplnění či upřesnění předchozí výpovědi komunikačních partnerů a partnerek (staví se ve čtvrti nové budovy, k čemu nebo komu slouží; opravují, „vylepšují“ a využívají se pak k něčemu jinému než dříve; změnily majitele, byly privatizovány; změnily se finanční podmínky bydlení ve čtvrti a další stránky bydlení, naku-

⁸ Pražští účastníci či spíše účastnice výzkumu byly „frekventantkami“ zdravotního programu – cvičení na židlích, které pro starší, méně pohyblivé seniory organizovalo v rámci klubových aktivit občanské sdružení BVV (z důvodu zachování anonymity neuvádíme plný název).

⁹ Zejména vysokoškoláky ostravské – tamních *focus groups* se zúčastnilo šest osob s vysokoškolským vzděláním.

¹⁰ Zbývající podíl představuje jiný typ vztahu k bytu, např. bydlení v domě s pečovatelskou službou. Co se týče nájemního bydlení, jedná se až na jedinou výjimku o regulované nájemné.

Tabulka 1. Ohniskové skupiny – lokality

Město	Bydliště KP	Počet FG	Počet KP v jednotlivých FG	Struktura KP podle	
				genderu (ženy/muži)	věku (věk. průměr)
Praha	centrum, Strašnice, Řeporyje, Vinohrady, Žižkov	2	16	15/1	81,9
			6	5/1	77,3
Brno	centrum, Řečkovice, Holásky, Komárov, Brno-Sever, Jih	2	5	5/0	68,8
			5	3/2	71
Ostrava	historické centrum, Hrabůvka (Jubilejní kolonie, ul. dr. Martínka)	3	4	2/2	73,3
			5	3/2	77,6
	Celkem	7	46		

Poznámka: KP = komunikační partneři/partnerky; FG = ohnisková skupina.

pování, služeb, možnosti někam dojet, dopravit se; trávit volný čas; přicházejí do čtvrti/sousedství noví lidé nebo odcházejí pryč, kdo jsou přistěhovalci a ti, co se odstěhovali; sousedské vztahy). Zpracování dat z ohniskových skupin bylo provedeno standardním způsobem kvalitativní obsahové analýzy, tj. byly vyhledány kategorie, subkategorie, jejich vlastnosti a dimenze vážící se k různým aspektům stárnutí a stáří v městském prostoru, změnám města atd., a vztahy mezi nimi (detailněji postup popisujeme v poznámce pod čarou¹¹).

¹¹ V zápisech jednotlivých diskusí jsme identifikovali jevy související s městem, městským prostředím, jejich změnami (resp. urbánními procesy, jejich důsledky) a stárnutím/stářím. Pojmy jsme seskupili do postupně rozvíjených kategorií (vyhledávali jsme subkategorie, jejich vlastnosti), pátrali po vztazích mezi kategoriemi, kontextech, do nichž byly zasazeny. Např.:

Všímané stránky života ve městě (výhody/nevýhody města): fyzické (architektonické -urbanistické, dopravní infrastruktura, čistota ovzduší, ulic, veřejných prostranství), bezpečnost, bydlení, nakupování, služby, sociální aktivity, trávení volného času.

Zvládání každodenních činností ve městě: dosažitelnost základního zboží – služeb (zdravotních) – významných druhých; volnočasové aktivity. Mobilita – imobilita (vzdálenost, prostředky překonávání vzdálenosti).

Lokální sociální síť: struktura vztahů; kvalita vztahů (sousedé staří – noví, prověření/důvěryhodní – cizí), možnosti kontaktů, výběrovost sociálních kontaktů/vztahů.

Změny ve městě (čeho, jaké, jak hodnoceny): Změny dotýkající se obchodní sítě, sítě služeb, výstavby či přestavby (veřejných budov, bytových domů atd.), bydlení → změny vzhledu – estetických-technických-funkčních kvalit, účelu užívání, finančních nákladů, vlastnických vztahů; dopravy – dopravní infrastruktury; struktury obyvatelstva čtvrti, sousedských vztahů. Změny racionální/iracionální, ekonomické/plýtvavé, zneschopňující/uschopňu-

V následující části článku prezentujeme výsledky analýzy dat.¹² Uvedené závěry jsou sice předběžné vzhledem k možnosti jejich rozvinutí, resp. ověření v dalších etapách výzkumného projektu. Nicméně jsou průkazné natolik, aby vnesly do diskuse o „prostoru ve stáří a stáří v prostoru“ [viz Temelová et al. 2010; Vidovičová, Gregorová 2010; Sýkorová 2008] nesamozřejmou ostražitost k ageismu i antiurbanismu. (Navíc, prvotní analýzy individuálních hloubkových rozhovorů uskutečněných ve druhé polovině roku 2010 a první polovině roku 2011 předložené závěry či hypotézy z *focus groups* významně podporují.)

Senioři a město (senioři o městě) – výzkumná zjištění

Změny (v) prostoru města

Žít ve městě, příp. v transformujících se městských čtvrtích znamená pro seniory zakoušet neustálé změny umístění a sortimentové struktury maloobchodních, spotřebitelských služeb: V sousedství vidí rozmáhající se kuchyňská studia, prodejny „elektra“, butiky se spoustou „hader a hader“, herny a jiné zábavní podniky, vše vzdálené potřebám starých lidí. Nezařizují si přece byty, neobměňují často

jící, resp. autonomii podporující – oslabující – bez vlivu. *Důsledky změn*: vztaženy k obecnému „veřejnému zájmu“ – obyvatelům města – specifickým skupinám obyvatel – seniorům obecně – seniorům-jednotlivcům.

Spojitost stránek/změn města se stářím: Ne/zmíněno. Ne/korespondují s potřebami, zdroji seniorů (jaké stránky/změny s jakými potřebami, zdroji, v jakých oblastech) – vůči potřebám/zdrojům neutrální. *Prožítování stránek/změn*: negativní – neutrální – pozitivní; limitované – nelimitované (prostorově, časově, ve vztahu k individuálním potřebám ve stáří, k osobní situaci); ne/zvládnutelné samostatně.

Strategie zvládnutí života ve městě/změn města: *Strategie zachování autonomie* (fyzické – finanční soběstačnosti – nezávislosti v rozhodování (laciná, bezbariérová MHD, osobní/družstevní vlastnictví bytu, ekonomicky výhodné investice do úprav domů/bytů, šetrné hospodaření – cestování do supermarketů). *Strategie sociální integrace* (výběrové rozvíjení sousedských vztahů, orientace na známé a přátele (závislé/nezávislé na prostorové blízkosti). *Strategie srovnávání* (s minulostí: města/osobní, inter/intragenerační, s hodnotami, potřebami, město-venkov). *Strategie akceptující, resp. kompenzační strategie*.

Vazba k místu: komponenty (patriotismus – rodinná, pracovní biografie – zakořeněnost – obeznámenost s prostředím – výhody města, městského životního stylu – kvalita bydlení – věk); *intenzita; kontext*.

¹² Poznámka k transkripcím citací: Krátké výňatky z promluvy diskutantů zařazujeme do textu článku – doslovné citace kurzivou, parafráze běžným písmem v uvozovkách. Delší výňatky uvádíme v samostatných odstavcích spolu se základními údaji: 1) město (O-Ostrava, B-Brno, P-Praha), 2) skupina (číslo skupiny v příslušném městě: O-FG1, B-FG2 apod.), 3) komunikační partner/partnerka (ve všech prepisech byli komunikační partneři (M) a komunikační partnerky (Ž) označeni čísly, kromě P-FG1, v němž byly průběžně číslované jednotlivé promluvy – proto např. P-FG1/Ž68). Z transkripčních značek užíváme *podtržítka* k označení pauzy ve výpovědi a *tří teček* v případě vypuštění její části.

šatník, ovšem stěží se obejdou bez obchodů s potravinami a běžným, každodenním zbožím, bez opraven (neboť „nemá každý na nové“), i bez „podniků, kam můžou i starší občané – slušných, klidných a laciných“. „Projdou ulicí, náměstím, nevejdou do jediného obchodu, protože tam nevidí vůbec nic, co by je zaujalo“, švec, hodinář – „to se všechno musí hledat“. A tak „alespoň, zaplať pámbůh“ základní obchody („ta malá samoobsluha“, řeznictví, „potravinářský Lidl“) a služby, zejména zdravotní, zůstaly po ruce nebo jsou dosažitelné městskou hromadnou dopravou.¹³ Spolehlivá (bezplatná!) MHD nabývá ve výpovědích seniorů zásadní důležitosti. Umožňuje udržet životní prostor v přesahu hranic lokálního sousedství, uplatnit strategii *úsporného hospodaření* (cestovat za levnějším zbožím do vzdálenějších super- a hypermarketů) a strategii *sociální integrace* (návštěvy příbuzných a přátel mimo lokalitu).¹⁴

V centru města máme tramvaje, je tady autobusové nádraží, blízko je tady nádraží vlakové, takže... Potom jsou tady služby... nám se to tady v okolí naštěstí udrželo, čistírnu tam máme, že? Já si myslím, že to není žádný problém. Lékárna tam je, diskont... (O-FG3/Ž2); (MHD pro seniory zdarma) to je podstatná záležitost, protože řada seniorů si samozřejmě snaží své živobytí za levnější peníz a ony ty supermarkety a tak dále jsou přeci jen na okraji města. Nehledě k tomu, že mají řadu přátel, které_ Myslím si, že ten kontakt vzájemný je nesmírně důležitý, zejména u těch dříve narozených, protože jim to umožňuje neustále být_ vědět o sobě. (O-FG3/M2)

Do popředí tak zřetelně vystupují *vzdálenost* a *mobilita* jako významné dimenze (urbánního) prostoru, resp. seniory vysoce ceněné autonomie [obdobně Sýkorová 2007, 2008]. Jsou-li seniři mobilní, mají-li k dispozici prostředky k překonání případných velkých prostorových distancí (třeba prostřednictvím MHD), nezávisle uspokojují své potřeby, vykonávají každodenní činnosti – užívají preferované strategie *svépomoci*, efektivně prosazují vůli k mobilizaci vlastních sil [op. cit.].¹⁵

V diskusích přišla řeč na omezující důsledky *fyzických bariér*, nezřídka právě v dopravních prostředcích (kam někteří „kvůli vysokému schodu nevylezou, a někdo jim musí pomáhat“, kde „není čeho se chytnout, aby neupadli“) a také na městských komunikacích (na neudržované, kluzké, hrbolaté chodníky, zastáv-

¹³ Také výzkum Temelové a kol. [Temelová et al. 2010] dokládá poměrně vysokou spokojenost seniorů s obchody se základním zbožím a službami, s jejich fyzickou dosažitelností, a s veřejnými prostory.

¹⁴ Význam MHD pro překonávání vzdáleností ve městě dosvědčuje i v našem výzkumu kritický postoj seniorů k rušení linek, přemístění zastávek MHD, prodlužování časových intervalů mezi spoji.

¹⁵ Na silný vztah mezi proximitou, rezidenční spokojeností, resp. „morálkou ve stáří“ poukazují již starší studie [Birren 1969; Lawton 1980; Lawton, Kleban 1971; Schooler 1969]. Kromě vzdálenosti ve smyslu *dostupnosti fyzické, finanční a sortimentové* se v našem výzkumu jeví být důležitá *dostupnost časová* (otevírací doba).

ky bez nástupního ostrůvku, přechody pro chodce s nefungujícími semaforey). Město seniory mnohde obtěžuje „nedýchatelným“ *vzduchem*, intenzivním *hlukem* z dopravy, zábavních podniků (přijdou-li do centra, „*tak to je hrozný: smog, doprava, hluk*“ (P-FG/M1), otevrou-li okno, „*je to prostě na zešlení*“ (P-FG1/Ž17), „*ve dne ta S. (ulice) je naprosto klidná, a večer_! Do jedné, do dvou, do čtyř, do půl osmé...*“ (O-FG3/Ž1)). Pohoršuje *nepořádkem*, vandalismem ve veřejném prostoru: psími exkrementy, rozházenými papíry („*proč s tím se něco nedělá?!*“ (B-FG1/Ž1)), povalujícími se lahvemi, rozbitými sklenicemi („*jak to tam... vypadá ráno v sobotu nebo ráno v neděli_no hnus, hnus*“ (O-FG3/M1)), nelegálními graffiti („*úplně novéj barák, sundá se lešení a za tejden jdu kolem a celej posprejovanéj. To je hrozně...*“ (O-FG3/Ž1)). Leckdy město v seniorech vyvolává pocit ohrožení *osobního bezpečí* (ze strany „*výrostků, opilců, bezdomovců – není bezpečno, ne ne*“). Přesto senioři tyto i výše jmenované nepříznivé charakteristiky města, čtvrti, urbánních změn neinterpretují ve smyslu zásadního zhoršení kvality života, životního prostoru¹⁶ či redukce autonomie. Vesměs je totiž vnímají jako *limitované*: (1) ohraničené *prostorově* (alespoň některé ze základních obchodů a služeb jsou dostupné, kriminalita se soustřeďuje jen do určitých ulic, většinou do okolí barů, heren); (2) omezené *časově* (na večerní a noční hodiny, roční období); nebo se (3) *nedotýkají* individuálně významných *potřeb* či aktivit (zajištění zdraví, sociálních kontaktů), a protože (4) se vcelku dají *zvládnout* různými strategiemi (např. tím, že „*vezmou auto a nakoupí*“ nebo „*sednou na šalinu a jedou*“, přinejhorším „*zavolají taxík*“, „*dávají si pozor*“, vyhýbají se nebezpečným místům [také Sýkorová 2008; Bauman 2002], „*nevšímají si, zavrou okno*“, tráví čas na chatách v prostředí, kde „*se může člověk zrekreovat*“, apod.).

Pokud senioři připisovali transformaci městských čtvrtí nekompromisně negativní význam, pak mnohdy s ohledem na „*veřejný zájem*“: tehdy, měnil-li se zaměření obchodů a služeb a vznikají-li nové obchody, nákupní, kancelářské a zábavní komplexy *na úkor* starých budov či funkčních a finančně dostupných zařízení, které tak chátrají nebo zanikají; pokud se změny dějí *v neprospěch* „*zeleň*“ nebo prostoru pro relaxaci a neformální setkávání obyvatel města.

Já se dívám do zeleně a to je něco tak nádherně krásného... nedej bůh, aby město chtělo prodávat tyto pozemky, aby se tam stavěly nějaké nesmyslné stavby, „nejlépe“ hypermarkety. (O-FG3/ Ž1); Vadí mně Palác, tam byla nádherná jídelna, nádherná kavárna, ...tam byly bufáče kolem dokola, plno lidí... Teď jsou tam kuchyňská studia... Já když si vzpomenu, jak jsme chodili do toho Paláce... Teď tady jsou oblečení, hery... Ty nepotřebuju zas tak teda k životu.(O-FG3/3); Byl mléčnej bar, byly tam různý občůdky a teď jsou z toho hery! (B-FG1/Ž5); Tam byla ta kavárna_ No, za rohem byla další, že si člověk mohl sednout a vypít si to káfičko. Dneska skutečně teda není kde. (B-FG2/Ž1).

¹⁶ Tj. části města vymezené fyzicky, sociálně, psychologicky [Birren 1969].

Kritická interpretace urbánních změn byla mnohými seniory vztažena k iracionalitě, plýtvání, živelnosti, kterou vidí v pokračující výstavbě nových objektů bez ohledu na „spousty volných kanceláří, poloprázdných budov“, „hotových, krásných, velkých“, ale pro svou finanční nedostupnost stále neobsazených bytů. Postoje mnohých účastníků výzkumu rezonují s nárokem Davise [Davis 2002] směřovat kapacitu měst k efektivnímu užití vzácných přírodních zdrojů, k rozvoji veřejného bohatství (knihoven, muzeí, parků) coby „reálných alternativ privatizovaného konzumerismu“ [cit. podle Phillipson, Scharf 2005: 73]. Otázka ostravských seniorů, *komu* bude sloužit Nová Karolína, resp. jejich odpověď na ni, poukazuje na reflexi třídně diferenciačního efektu urbánních procesů („*ani nás to nebude zajímat, ...absolutně ne. A co by mě tam mělo zajímat, drahé obchody, drahé restaurace, když si nemůžu dát.*“ (O-FG2/Ž3)).

Staví se a město se tím hodně chlubí. Jenže to jsou kanceláře. Ten boom už pominul, kdy každý soustružník chtěl být v kanceláři, a sháněly se kanceláře. Dneska... to je poloprázdné, tam nikdo není... Ale staví se i byty... na S. tam už to je dva roky hotové a je to furt prázdné. (O-FG3/M1); A teď se podívejte, kolik je všude postavených...kdo tam dopříc bydlí? (B-FG1/Ž2);

Já si myslím, že to byla chyba, že to město... nechalo pronajmout pozemky, dalo vystavět tam obchodní centra – krychle to jsou! A mohlo to zůstat městu, mohlo renovovat se (O-FG3/Ž2); (*Nové budovy úřadů*) jsou to víceméně skleňáky. Je to jako pěst na oko, prostě vůči té staré zástavbě. (P-FG1/Ž123); Ta zástavba by neměla být jaksi... asi asi tak velká a spíš teda to jaksi zlidšťovat, že. (P-FG1/M)

Revitalizace, příp. gentrifikace nabývá pro seniory hlavně podoby *regenerace* čtvrtí, přesněji budov: Proměny města, městských částí, čtvrti či sousedství takřka ztotožňují s *obnovou bytových domů* – hrdě vyzdvihovali „*zkrášlené domy*“, „*fajně opravené věžáčky*“.¹⁷ Akcent kladený na regeneraci je zřejmě posilován vnímaným kontrastem nynější barevnosti s šedivým prostředím bývalých socialistických měst, v Ostravě pak explicitně s jejím image černého, špinavého města.

Já když jsem tou Ostravou chodíval od toho 53. roku, tak to byla černá, tmavošedivá, světle šedivá, bezbarvá ulice. Teď když se najednou podívám na tu N. a vidím ty opravené barevné fasády, si říkám, to snad nejsem v O. (O-FG3/M2)

Senioři zřejmě reflektují hodnotový, symbolický význam fyzického prostředí, z výpovědi vysvítá důležitost saturace estetických, emocionálních, symbolických a psychologických potřeb [na kterou upozornili např. Carp 1975; Lawton 1980; Phillips et al. 2005; Steinführer et al. 2009 anebo Musil 1967, 1985, podle něhož vzhled budov a prostranství podporuje identifikaci obyvatel s místem, živí

¹⁷ Řidčeji poukazují na regeneraci veřejných budov a prostranství.

v nich pocit hrdosti]. Slovy participantů našeho výzkumu: „barevné domy na člověka působí“, „péče o vnější vzhled, zaplatit pámbůh za to, že to kultivuje i ty občany“ (O-FG3/M2). Nelze říci, že by senioři neměli jiné, vážnější problémy, zajímají-li se o estetickou kvalitu života [srovnej Janata 2009]. Ale ani to, že z urbánních změn vnímají jen „hezké, opravené fasády“ [Ouředníček 2010]: V jejich interpretaci totiž regenerace bytových domů získává další dimenzi: Domy jsou „pěkné“ také kvůli, nebo právě kvůli ekonomickému přínosu zateplení budovy, instalace těsnících oken, regulační a měřicí techniky, podstatnému z hlediska finanční soběstačnosti ve stáří („mně zůstává rozum stát..., protože teď se několikero, každý rok se zdražuje vlastně teplo, a my přesto dostáváme zpátky takové obrovské množství peněz.“ (O-FG3/Ž2)) Úbytek sil a přibývání zdravotních potíží zvýznamňuje bezbariérové úpravy, vestavění výtahů apod. Regenerace domů v tomto smyslu podporuje mobilitu, tudíž i fyzickou nezávislost seniorů (neboť i „zdolat jediné patro či mezipatro může představovat velký problém“).

Obměna obyvatel – oslabení podpory lokálních sociálních sítí?

Senioři si všímají obměny obyvatel domů, ve kterých bydlí, příp. domů v sousedství. Změny demografické kompozice čtvrti jsou pro ně především „přirozeným koloběhem“, nikoli vymístěním starých lidí a jejich nahrazením příchozími s vyšším sociálním statutem: zaznamenané odchody vrstevníků vysvětlovali většinou závislostí na pomoci druhých ve vysokém stáří a úmrtím. S důsledky gentifikace se setkali pouze výjimečně a jen v Praze. Připomeňme v této souvislosti Freeman a Braconio [Freeman, Braconi 2004], kteří na příkladech dokumentují spíše pomalejší, „normální“ scénář rezidenčního pohybu v gentifikujících se částech měst než překotný, masivní odliv znevýhodněných skupin obyvatel. V České republice je ovšem sporná i míra rozvinutosti gentifikačních procesů. Vyjádřeno Janem Kellerem, střední třídy „na tom nejsou tak dobře“ a bohatí „se snaží bydlet mimo město“ [Janata 2009].

... že by někdo se stěhovat chtěl, že by ho to nebavilo tady v tom centru... nebo musel (?). Tam umřeli starší lidé, takže to zdědily děti jejich, a buď to oni pronajímají, nebo se tam i dokonce nastěhují, to využívají. Takže tam je taková přirozená bych řekla_ cirkulace. (O-FG3/ Ž2).

Z devětadevadesáti procent, co odcházejí z bytu, jsou senioři, kteří prostě na tu činži nemají. (P-FG1/Ž184); Odcházejí ti, kteří platí vysoký nájem a mají bohudík někde nějakou chatu nebo barák... (P-FG1/Ž181); ...nastěhují se tam opravdu movití lidi, kteří prostě na ty činže mají a můžou se tam_a všude se dopravují téma autama nakonec. (P-FG1/Ž189)

Senioři z centra měst artikuluji obavu z jeho „stárnutí“, „vyliďnění“ či „vybydlení“: „oni staří si přejí zůstat a dožít“, zatímco „noví lidé tam jít nechťejí“ nebo

necítí tu potřebu nebo nemají možnost, tak se stýkat, jak to bylo před dvaceti, čtyřiceti lety... (O-FG3/M2); (*dříve*) věděla jsem, kdo se jak jmenuje, je jeho děti. Dneska ... je to strašně anonymní_ i_ i jako lidi mezi sebou jo. Že třeba jako dřív jsme víc byli jako rodina...(B-FG2/Ž5); Malé děti kolikrát ani nepozdraví..., (*dříve*) si netroufily něco lámat, něco ničit, netroufily. To prostě neexistovalo, kdežto teď_ (O-FG2/Ž2).

V interpretaci situace zaznívá také odkaz na fyzicko-prostorové dimenze domů zužující příležitost k navazování sousedských vztahů, k vzájemnému poznání a „prověření“ [podobně Lawton, Simon 1968]: ve vícepodlažních domech „*lidé dole nastoupí do výtahu, nahoře vystoupí*“ (O-FG1/M2) a z nových obyvatel si pak senioři všimnou nejspíše těch „nepřízřůsobivých“ (s čímž pravděpodobně souvisí i pocíťovaná ztráta kontroly, ohrožení ze strany „cizích“).

Ve výpovědích seniorů se dají najít všechny typy sousedských, pospolitostních kontaktů a vztahů – kromě výše popsaných rovněž *ceremoniální*, odbývajíc se pozdravem a občasným, nezávazným povykládáním, i *solidární*, charakteristické poskytováním pomoci, i *přátelské*, zpravidla dlouhodobě pěstované, k nimž patří spolehlivá podpora a setkávání ve volném čase [typologie viz Turowski 1976].

Takže soudržnost tam jaksi žádná. Nehádáme se, není kravál, je tam klid čisto, pořádek. Ale tak nechodíme po návštěvách, to ne. (O-FG2/M1); My_my jenom ti, co jsme tam zůstali, tak třeba kdykoli se potkáme jo, tak jako si řeknem: „kam jdete, co jdete“, to_ (B-FG2/Ž5); kdyby náhodou vám bylo nějak ouvej, kdybyste potřeboval něco, máte na koho se obrátit, máte tam lidi ve vašem věku, snad... U nás máme velmi krásné sousedské vztahy. Cokoli jsme_ jsou schopni zavést na tu naši chaloupku do těch M. „Potřebujete něco z obchodu?“ My zase vyjdeme vstříc s jinou věcí... Děláme i koncerty vážné hudby. (O-FG2/Ž2)

Je zřejmé, že geografická dosažitelnost sousedů představuje podstatnou, nikoli postačující podmínku kontaktů a směny pomoci. Důležitá je historie a kvalita vazeb, generační blízkost [srovnej Sýkorová 2008: 409–410]. Výzkumná zjištění korespondují s tezí o výběrovosti sociálních vztahů ve stáří, o aktivním uplatňování selektivní strategie [Sýkorová 2007], ústící nakonec ve značnou spokojenost seniorů se sousedskými vazbami. (Uvažujeme také o sdílení výhody městského života spočívající v „možnosti kontrolovat žádoucí stupeň sociální interakce“ [Musil 1967: 223].¹⁸)

Jak rozvedeme níže, známí a přátelé v sousedství jsou obecně považováni za jeden ze zdrojů *vazby seniorů k místu (attachment-to-place)* [Eade 1997; Phillipson et al. 2001].

¹⁸ A rovněž o individuálních rozdílech sahajících od družnosti po samotářství [Clark 1971].

Vazba k místu – stárnutí v místě

Na pozadí globalizačních procesů může být *vazba k místu* prezentována jako znevýhodnění, jež je starým lidem společné se všemi, kteří si nemohou „dopřát“ svobodně migrovat v prostoru a žít „pouze v čase“,¹⁹ a/nebo jako strategie překonávání tohoto handicapu prostřednictvím reinterpretace individuálního významu místa [Bauman 2004: 53]. Gerontopsychologové hovoří o *potřebě* seniorů setrvat ve svém, důvěrně známém prostředí jako o adaptivním rysu stárnutí [Rowles, Ravdal 2002; Sýkorová 2008].

Je otázkou, nakolik stojí v pozadí vazby seniorů k městu či městské čtvrti limitovanost osobních zdrojů, obavy z ekonomických a fyzických nákladů relokace [Birren 1969, 1970; Clark 1971]. Co lze z našich dat vysledovat jasně, jsou „subtilní emocionální a symbolické významy“ [Lawton 1980: 61], jimiž je jejich pouto k bydlišti podloženo spolu se zdaleka ne nicotnými významy praktickými, ekonomickými.²⁰

Shrňme identifikované komponenty vazby seniorů k místu, resp. důvody, které činí stárnutí v místě žádoucím, výhodným: (1) *patriotismus* (jejich město je krásné, mají ho rádi); (2) *rodinná, pracovní biografie* (založili zde rodinu, vychovali děti, našli uspokojující zaměstnání); (3) *zakořeněnost, sociální ukotvenost* (žijí tu celý život vedle svých známých, přátel); (4) *obeznámenost s prostředím* (orientují se v něm²¹); (5) *přednosti města* (fyzická dosažitelnost finančně dostupných obchodů, služeb); (6) *akceptace městského životního stylu* (postrádali by ruch města); (7) *vlastnictví domu, bytu, investice do kvalitnějšího bydlení a jejich návratnost* (rozhodují o opravách či úpravách, kontrolují výdaje, na rozdíl od nájemníků se nemusejí obávat „vykořisťování“ ze strany majitelů a mohou „dožít“ v pohodlném, hezkém prostředí – „mají jistotu na stáří“). Stěhování je naopak, a takřka bez výjimky, ztrátou a navíc právě vzhledem k věku „zbytečné“ („nestojí to za to“, „je mi devadesát, tak už se nehnu“ (P-FG1/Ž108), „starý strom se obtížně přesazuje“) [viz i Sýkorová 2008; Settersten 2002 aj.]. Znovu se ukazuje oprávněnost požadavku Rowlese a Ravdala [Rowles, Ravdal 2002] chápat proces *stárnutí v místě* ve vztahu k předchozím fázím životní dráhy, a studovat tudíž i městský prostor v rámci *perspektivy životní cesty* [Sýkorová 2008].

Já jsem tedy tady spokojená, viděla jsem spousty měst a ve světě...ta naše Ostrava je krásná... Narodila jsem se tady, žiju tady 74 let. Měla jsem tady krásnou práci,

¹⁹ Nárůst lidí připoutaných k místu je označován za „paradoxní“ aspekt *globalizace* charakterizované primárně intenzivní migrací [Phillipson, Scharf 2005; Peace et al. 2005].

²⁰ O důležitosti psychosociálních investic starých lidí do místa viz i Wahl, Weisman [2003], kteří přinášejí přehled prací na toto téma.

²¹ Tuto výhodu si místo zřejmě podržuje i přes změny, které se v něm odehrávají – alespoň v relaci k naprosto novému prostředí [viz i Lawton 1980]. Odkazujeme na případ sousedky, která se odstěhovala ze „své“ čtvrti a ráda by se vrátila zpět: nová čtvrť je „cizím prostředím“.

dokud jsem mohla pracovat a potom sem šla do důchodu. Vychovala jsem tady s manželem dvě dcery (O-FG2/Ž2); No já su šťastnej, že bydlím v Brně... B. za půl hodiny sjedu z jedné strany na_, je přehledný a pěkný a okraje města jsou nádherný. (B-FG2/M3); No tak já jsem starej patriot, že jo. Prahu jako takovou miluju, protože jsem v ní narozená, křtěná Vltavou (P-FG1/Ž5); Jsem zvyklá tady na to centrum. I když tady lidi nadávají, že tam je hluk, jezdějí tam tramvaje, nám to prostě nevadí. My jsme na to zvyklí. No a pak by nám to asi chybělo, kdybysme to neměli, všechno (*smích*). (P-FG2/Ž2); Přetrpěli jsme si...teda různé ty fasády a nové balkony. No bylo to tedy velice složité, i s těma půjčkami. Ale máme to tam tedy hrozně krásný a nestěhovala bych se nikam. (O-FG3/Ž3)

Analýza dat z ohniskových skupin odhaluje *strategie seniorů*, jimiž se vyrovnávají s nepříznivými stránkami života ve městě, i s nekontrolovatelnými změnami čtvrti, sousedství. Evidentně korespondují s popsányými strategickými a improvizáčnými způsoby, jimiž jedinci zvládají ztráty stárnutí a stáří [Sýkorová 2006, 2007; Marshall 1995; Klinefelter 1984; Hendricks, Hendricks 1986]. Výše v textu jsme již naznačili *strategie zajišťující fyzickou a finanční soběstačnost a nezávislost v rozhodování* (překonávání prostorových bariér např. prostřednictvím MHD, orientaci na nízkopodlažní autobusy či tramvaje, event. vlastní auto, participaci na vyjednávání o rekonstrukci domu, bytu, investování do ekonomicky efektivních úprav a zařízení, šetrné hospodaření, tj. cestování za laciným zbožím do supermarketů, atd.). Senioři uplatňují rovněž *strategii srovnávání*. Srovnávají sebe a město ve vztahu k *minulosti*: „mají se vesměs lépe nebo alespoň stejně jako dřív“, město je nyní hezčí, čistější, barevnější.

Není válka, (*my*) co jsme prožili, tři režimy, válku, jak jsme strádali... Teď se máme tak dobře, máme se dobře. Sice máme mrňavý penze, ale máme alespoň něco. A je klid, hlavně je klid, nic se neděje. (P-FG1/Ž-210); ... sem teď jako na stáří spokojenější, než když jsem byla mladá a měla malý děti..., když už mám všechno vodbyty, že jo, toleto. Vodit děti do školky, vodit děti do toho, do toho... (P-FG2/Ž-4)

Pak se to změnil režim a najednou se opravily silnice, kanalizace, všechno se dalo tak do pořádku..., že to jsme si_nikdy se_se nám ani nezdálo vo tym, že to tak někdy může být. (B-FG2/M3)

Poměřují se s *druhými lidmi*: Uvnitř své „generace“ poukazují na vrstevníky, kteří jsou na tom „daleko“ hůře, protože „zůstali sami bez životního partnera“, platí vysoké nájmy, majitelé domů je „odírají“, „vyhánějí“ z bytů. Komparace získala navíc specifickou, *urbánně-rurální dimenzi* – stárnout ve městě považují městští senioři za snazší oproti venkovu odkázanému na limitovanou nabídku předraženého zboží v místních obchodech a minimální zdravotní služby.

Pak jsou ale ve středu O. domy, které dostali bývalí majitelé, a třeba si lidé velmi naříkají na vysoké nájmy, na nedodávku tepla, dokonce někteří se odstěhovali.

(O-FG3/Ž1); *(vím, že v obecních bytech)* je řada důchodců, že teda na ty nájem nemá (P-FG1/Ž17).

Máme chalupu na venkově, kde jsme si mysleli, že se vodstěhujem, ale nepadá to v úvahu, protože dostupnost všeho pro venkovany je hrozná... Tam ti lidi jsou dneska větší chudáci než dřív, protože tam nemají ani obchod, lékař má jednou za týden, a to ještě přes tři dědiny, jo. (B-FG1/Ž1); A pokud nemají děti, který jim všechno dovezou, tak jsou pak chudáci. (B-FG1/Ž3); *(i v Praze)* žít, ... je správný, protože... má člověk všechny možnosti, všechny příležitosti, co na venkově chybí. (P-FG2/Ž1)

„Mezigenerační“ komparace směřuje k mladým lidem, resp. mladým rodinám, jejichž situaci podle seniorů komplikuje hlavně absence levného bydlení, ale také nedostatek prostorů pro trávení volného času. (O strategiích intra- a intergeneračního srovnávání viz Sýkorová [2007].)

Za našich, když vyrůstaly naše děti, tak jsme měli hned vedle pískoviště. Teď se tam postavila banka... Já bych řekla, že se žije starším lidem lépe, protože mají všechno_ mají všechno dostupné, ale mladší, pro_na mladší lidi se nepamatovalo, jo. (O-FG3/Ž2); Většina těch mladých žije od výplaty k výplatě... A my důchodci teda..., my máme svůj důchod. Takže něco jistýho máme a víme, s čím můžeme počítat. Kdežto ti... mladí, vlastně dneska má práci, za měsíc ju mít nemusí. Ale že podle mě jsou ti mladí hůř na tom než já. Než my. (B-FG1/Ž1)

Senioři se v rámci srovnávání vztahují v neposlední řadě k *osobním hodnotám* a jejich hierarchii. Ovšem nezpochybnitelná dominance *zdraví a mobility* („hlavně že chodí, vidí, slyší“) je přece jen vystavena konkurenci potřeby bydlení (prostě „*bydlet musí, i kdyby to stálo jednou tolik*“ (P-FG1- Ž168)).

*Sociálně selektivní strategie*²² zaměřuje seniory na ty sousedské kontakty a vztahy, které jim přinášejí emocionální uspokojení, *strategie sociálního distancování* poskytuje odstup od lhostejných či arogantních sousedů. Co se týče vrstevníků, v kontextu města se s nimi spíše *solidarizují*. Čelí totiž obdobným těžkostem, popř. sdílejí nejistotu nájemníků privatizovaných domů.

I v našem výzkumu je zřejmý akcent, který senioři kladou na osobní odpovědnost, aktivní přístup ve stáří – zde ve smyslu přijetí městské reality s jejími „výhodami i nevýhodami“, přizpůsobení se jejím specifikům a změnám.

Člověk se musí umět přizpůsobit tomu, kde žije... Já si myslím, že každý tam, kde určitou dobu bydlí, že se tomu přizpůsobí..., no tak se sžije s tím prostředím. (O-FG3/Ž1); My *(staří)* si zvyknem *(smích)*. (P-FG1/Ž43). *Ale:* Já to беру všechno s nadhledem, protože v mém věku už se nemá...rozčilovat. Je mi osmdesát dva, tak co budu vymejšlet. Kdybych mohla, tak uteču, kdybych byla mladší, tak vodtam-

²² Viz *teorie socioemocionální selektivity* [Baltes, Smith 1999; Heckhausen 1993; dále Sýkorová 2007].

taď uteču. (P-FG2/Ž3); Jak si kdo zařídí, tak má... To máte těžko, protože lidi jsou nespokojeni vždycky s něčím... Ale jinak musí si člověk vyhledávat takové to svoje příjemné prostředí. Jak jste na hlavní cestě, tak v sídlišti nemůžete čekat žádné extra buřty. (O-FG1/Ž1)

Stáří ve městě tak nakonec není seniory definováno hlavně či pouze a jen napětím, konflikty, pocity zásadního ohrožení, ale do popředí vystupuje spokojenost, *vyrovnanost* s „daným stavem věcí“.²³ Vesměs totiž mohou žít „pořád stejně“ („*kromě toho, že nechodí už třeba do zaměstnání*“ (O-FG3/Ž1)). (Na tendenci starých lidí prohlašovat se za spokojené upozornili už na začátku 80. let Freeman a Braconi [Freeman, Braconi 1981]. Význam zachování spojitě, konzistentní linie chování v poslední fázi životního běhu tvoří ústřední tezi gerontologické *teorie kontinuity* [Atchley 1989]). Z typologie strategií zvládnání stáří, induktivně konstruované Sýkorovou [Sýkorová 2008], odpovídají naše data nejspíše *akceptující*, resp. *kompensační strategii* („žít přiměřeně věku, řešit, co je řešitelné, smířit se s tím, co nelze změnit, zachovat si odstup, klást cíle, které lze splnit, nahradit to, co nemůžu, tím, co můžu“). K ověření výskytu *minimalistické strategie* či *strategie závislosti* („nějak přežít“, příp. přenést plně odpovědnost na druhé) [srovnej Sýkorová 2008], bude nutná důkladná analýza individuálních rozhovorů z druhé fáze výzkumu, eventuálně další pořizování vzorků.

Závěr

Na stárnutí ve městě musíme nepochybně nahlížet jako na komplex geografických a psychosociálních procesů [Andrews, Phillips 2005]. V tom, jak je stáří jedinci prožíváno, se odráží subjektivní evaluace funkčních, sociálně-symbolických, environmentálních, bezpečnostních a ekonomických kvalit jednotlivých složek urbánního prostředí [srovnej Musil 2006]. Evidentně se vztahuje rovněž k individuálním kompetencím starých lidí, jejich zájmu o udržení autonomie, pravděpodobně i kladného sebehodnocení [viz i Sýkorová 2007].

Senioři usilují o aktivitu, soběstačnost a nezávislost nejen v rámci možností daných zdravotním stavem, fyzickou výkonností či finančními zdroji [Sýkorová 2007], ale také limitů prostorových určených měnicími se podmínkami městských čtvrtí. V úsilí neztratit kontrolu „nad situací“ (s ohledem ke svým potřebám, cílům) uplatňují rozličné, vesměs účinné osobní strategie [oproti Phillipson, Scharf 2005], počítaje v to pozitivní reinterpetaci nepříznivých stránek města a důsledků jeho transformace. Výzkum tak podporuje závěry studií, které přiznávají seniorům schopnost *vyjednávat* svůj způsob života [Hendricks, Achenbaum 1999; Kendig 2003; Sýkorová 2007] a naznačuje možnost aplikovat je ve specific-

²³ Spokojení účastníci jedné ze skupin v Ostravě opakovaně zdůrazňovali, že jsou „špatným výzkumným vzorkem“. Reflektují heterogenitu životních situací seniorů? Anebo internalizovali představu, že starým lidem se *musí* vést špatně?

kém urbánním kontextu. V tomto smyslu získává nový rozměr i obraz seniorů coby „jedinců statečně bojujících ve svém každodenním životě se stárnutím a stářím“ [Sýkorová 2006: 160]. *Vazba k místu* je pak poutem *relativně* autonomních jedinců k čtvrti či městu, kriticky reflektujících její/jeho slabiny, spíše než individuů, jimž pod tíží globalizačních, urbánních procesů nezbyvá nic jiného, než se „zoufale snažit, aby jim na místě záleželo“ [srovnej Bauman 2004: 53].

Naše snaha poukázat na neúnosnost jednostranně negativního posuzování města, městského prostoru, urbánních procesů samozřejmě nemůže vést k opačnému extrému – ignorování či podcenění rizik, které představuje měnící se město pro úspěšnou adaptaci na stáří, včetně vymístění seniorů, jejich marginalizace, sociální exkluze. A to jakkoli nepočtené byly v našich *focus groups* (i mezi komunikačními partnery a partnerkami v individuálních rozhovorech) případy starých lidí bezradných vůči vysokému nájemnému a tlaku majitelů domů na uvolnění jejich bytu. A jakkoli bylo jejich reálné existenční ohrožení vyřešeno institucionálními, příbuzenskými nebo individuálními strategiemi (ubytování poskytnul úřad městské části, na nájem pravidelně přispívaly dospělé děti, víkendové a sezónní příbytky získaly status bydlení celoročního). Obdobně jako v jiných souvislostech²⁴ se zdá, že jedinci prožívají tísnivěji nejistotu, hypotetickou, anticipovanou hrozbu než nastalé, byť náročné životní situace.

O městě a seniorech nemá smysl uvažovat v dichotomiích, tzn. snažit se rozhodnout, zda město je „přátelské, nebo nepřátelské“ pro staré lidi, zda senioři patří mezi sociálně znevýhodněné obyvatele měst, anebo ty, kteří z urbánních změn těží [Phillipson 2007]. Vzhledem k nesourodosti seniorské populace, rozmanitosti postupů, jak se vyrovnat se stárnutím a stářím, ke komplexnosti urbánních změn a jejich složité interakci je relevantní spíše otázka, *pro které seniory* (resp. *kteří senioři*) *v čem, jak, kdy, v jakém kontextu*. Z této perspektivy je třeba prověřit např. závěry empirických studií Hendrickse a Hendrickse, Heathcota, Sýkorové aj. o důvodech nuceného odstěhování „z místa“. (Jsou jimi úbytek zdraví a finanční těžkosti [Hendricks, Hendricks 1986; Heathcote 2000], nebo pouze velmi špatné zdraví, resp. fyzická nesoběstačnost [Sýkorová 2008] a/nebo pohnutky jiné?) Stejný přístup, dle našeho názoru, si žádá výzkum strategií stárnutí v městském prostoru (užívaných seniory pro zvládání městské každodennosti, předcházení sociální exkluzi, tak i „krizových“ *coping mechanismů*), možností volby strategií, jejich adekvátnosti, efektivity. Jsme si vědomi, že těžké onemocnění, stařecká vetchost, snížená pohyblivost či imobilita anebo chudoba zásadně redukuje nebo zcela uzavírají možnosti vyjednávání seniorů a zasazují úvahy o jejich profitu z místa bydliště do podstatně odlišného rámce. (Participantův ohniskový skupin přes četné, i závažné zdravotní potíže přece jen nepatřili k těm totálně nesoběstačným, závislým.) Z analýzy „našich“ dat nebyl příliš zřetelný význam vzdělání seniorů – i to je podnět pro orientaci dalších výzkumů, stejně jako zjištěné,

²⁴ Např. *filiální anxiety* – napětí a úzkost spojená s *předjímáním* potřeby dlouhodobé osobní péče o staré rodiče v kontrastu s prožíváním reálného pečování [Sýkorová 1996, 2007].

poněkud viditelnější difference odvíjející se od rodinného stavu, typu vlastnického vztahu k bytu nebo rýsující se rozdíly mezi stárnutím v Praze na jedné straně a v Brně a Ostravě na straně druhé, či seniory explicitně pojmenovaná distinkce město-venkov.

Přes výše naznačené limity naší empirické studie doufáme, že článek splnil v úvodu formulovaný záměr vstoupit do diskuse urbánních souvislostí stárnutí a stáří v gerontosociologii (a *vice versa* v sociologii města) a důrazněji připomenout potřebu jejich otevřeného, jednostranným přístupem nezátíženého zkoumání.

DANA SÝKOROVÁ působí jako docentka sociologie na Katedře sociálních věd Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě a Evropském výzkumném institutu sociální práce OU (EVIS/ERIS). Participovala na řadě výzkumných projektů zaměřených zejména na problematiku stárnutí a stáří, příbuzenských vztahů a intergenerační podpory v rodině.

Literatura

- Andrews, G. J., D. R. Phillips (eds.). 2005. *Ageing and Place. Perspectives, Policy, Practice*. London: Routledge.
- Atchley, R. C. 1989. „A Continuity Theory of Normal Aging.“ *The Gerontologist* 29 (2): 183–190.
- Baltes, P. B., J. Smith. 1999. „Multilevel and Systemic Analyses of Old Age: Theoretical and Empirical Evidence for a Fourth Age.“ Pp. 153–173 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Birren, J. E. 1969. „The Aged in Cities.“ *The Gerontologist* 9 (3): 163–169.
- Birren, J. 1970. „The Abuse of the Urban Aged.“ *Psychology Today* 3 (10): 36–38.
- Carp, F. M. 1975. „Ego-Defense or Cognitive Consistency Effects of Environmental Evaluations.“ *Journal of Gerontology* 30 (6): 707–711.
- Clark, M. 1971. „Patterns of Aging Among the Elderly Poor of the Inner City.“ *The Gerontologist* 11 (1): 58–66.
- Davis, M. 2002. *Dead Cities*. New York: New Press.
- Douglas, M. 1991. „The Idea of a Home: A Kind of Space.“ *Social Research* 58 (1): 287–307.
- Eade, J. (ed.). 1997. *Living the Global City*. London: Routledge.
- Freeman, L., F. Braconi. 2004. „Gentrification and Displacement: New York City in the 1990's.“ *Journal of the American Planning Association* 70 (1): 39–52.
- Gans, H. 1972. *People and Plans: Essays on Urban Problems and Solutions*. London: Routledge.
- Gieryn, T. F. 2000. „A Space for Place in Sociology.“ *Annual Review of Sociology* 26: 463–496.
- Grier, G., E. E. Grier. 1978. *Urban Displacement: A Reconnaissance*. Washington, D.C.: U. S. Department of Housing and Urban Development.
- Hamm, B., B. Jałowiecki. 1990. „Introduction.“ Pp. 7–15 in B. Hamm, B. Jałowiecki (eds.). *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

- Hamnett, Ch. 2003. „Gentrification and the Middle-Class Remaking of Inner London, 1961–2001.“ *Urban Studies* 40 (12): 2401–2426.
- Heathcote, G. 2000. „Autonomy, Health and Ageing: Transnational Perspectives.“ *Health Education Research* 15 (1): 13–24.
- Heckhausen, J. 1993. „Optimisation by Selection and Compensation: Balancing Primary and Secondary Control in Life Span Development.“ *International Journal of Behavioral Development* 16 (2): 287–303.
- Hendricks, J., A. Achenbaum. 1999. „Historical Development of Theories of Aging.“ Pp. 21–39 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer.
- Hendricks, J., C. D. Hendricks. 1986. *Aging in Mass Society. Myth and Realities*. Boston, Toronto: Little, Brown and Comp.
- Hledíková, M. 2009. „Několik environmentálních pohledů na město.“ Pp. 69–92 in S. Ferenčuhová, M. Hledíková, L. Galčanová, B. Vacková (eds.). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.
- Janata, M. 2009. „Urbanismus, ekologie – rozhovor se sociologem Janem Kellerem.“ <http://www.4-construction.com> [online] 06. 06. 2009 [cit. 15. 10. 2010]. Dostupné z: <<http://www.4-construction.com/cz/clanek/urbanismus-ekologie-rozhovor-se-sociologem-janem-kellerem>>.
- Jerde, J. 2001. „The Revitalised City. The Urban Myth.“ *Tate Art Mag* 24: 28–31.
- Kearns, R. A., G. J. Andrews. 2005. „Placing Ageing. Positionings in the Study of Older People.“ Pp. 13–23 in G. J. Andrews, D. R. Phillips (eds.). *Ageing and Place. Perspectives, Policy, Practice*. London: Routledge.
- Kendig, H. 2003. „Directions in Environmental Gerontology: A Multidisciplinary Field.“ *The Gerontologist* 43 (5): 611–615.
- Klinefelter, D. S. 1984. „Aging, Autonomy, and the Value of Life.“ *Journal of Applied Gerontology* 3 (1): 7–19.
- Laws, G. 1997. „Spatiality and Age Relations.“ Pp. 90–101 in A. Jamieson, S. Harper, C. Victor (eds.). *Critical Approaches to Ageing and Later Life*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Lawton, M. P. 1980. *Environment and Aging*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Lawton, M. P. 1989. „Environmental Proactivity and Affect in Older People.“ Pp. 135–164 in S. Spacapan, S. Oskamp (eds.). *The Social Psychology of Aging*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lawton, M. P., M. H. Kleban. 1971. „The Aged Resident of the Inner City.“ *The Gerontologist* 11 (4): 277–283.
- Lawton, M. P., B. Simon. 1968. „The Ecology of Social Relationships in Housing for the Elderly.“ *The Gerontologist* 8 (2): 108–115.
- Litwak, E., C. F. Longino, Jr. 1987. „Migration Patterns Among the Elderly: A Developmental Perspective.“ *The Gerontologist* 27 (3): 266–272.
- Logan, J. R., G. Spitze. 1994. „Family Neighbors.“ *American Journal of Sociology* 100 (2): 453–476.
- London, J., J. J. Palen. 1984. „Introduction: Some Theoretical and Practical Issues Regarding Inner-City Revitalization.“ Pp. 4–26 in J. J. Palen, B. London (eds.). *Gentrification, Displacement and Neighborhood Revitalization*. Albany: State University of New York Press.
- Loučková, I. 2010. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mangen, S. P. 2004. *Social Exclusion and Inner City Europe: Regulating Urban Regeneration*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Marshall, V. W. 1995. „Social Models of Aging.“ *Canadian Journal on Aging* 14 (1): 12–34.

- Mulíček, O. 2009. „Prostorové vzorce postindustriálního Brna.“ Pp. 153–175 in S. Ferencuhová, M. Hledíková, L. Galčanová, B. Vacková (eds.). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 2006. „Prostor a svět věcí – poněkud zanedbávaná dimenze v naší sociologii.“ Příspěvek přednesený na konferenci Čím žije česká sociologie? Přitažlivost sociologie na prahu nového století. Brno, 19.–20. 1. 2006.
- Musil, J. et al. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Ouředníček, M. 2010. „S Martinem Ouředníčkem o podobách a proměnách měst.“ [ihned.cz \[online\] 1.–3. 2. 2010 \[cit. 3. 2. 2012\]](http://respekt.ihned.cz/rozhovory/c1-40254190-s-martinem-ourednickem-o-podobach-a-promenach-mest). Dostupné z: <<http://respekt.ihned.cz/rozhovory/c1-40254190-s-martinem-ourednickem-o-podobach-a-promenach-mest>>.
- Peace, S. M., C. Holland, L. Kellaher. 2005. „Making Space for Identity.“ Pp. 188–204 in G. J. Andrews, D. R. Phillips (eds.). *Ageing and Place. Perspectives, Policy, Practice*. London: Routledge.
- Phillips, D. R., O. L. Siu, H. C. K. Cheng, A. G. O. Yeh. 2005. „Ageing and the Urban Environment.“ Pp. 147–165 in G. Andrews, D. R. Phillips (eds.). *Ageing and Place: Perspectives, Policy and Practice*. London: Routledge.
- Phillipson, C. 2004. „Urbanisation and Ageing: Towards a New Environmental Gerontology.“ *Ageing & Society* 24 (6): 963–972.
- Phillipson, C. 2007. „The ‘Elected’ and the ‘Excluded’: Sociological Perspectives on the Experience of Place and Community in Old Age.“ *Ageing & Society* 27: 321–342.
- Phillipson, C., M. Bernard, J. Phillips, J. Ogg. 2001. *The Family and Community Life of Older People: Social Support and Social Networks in Three Urban Areas*. London: Routledge.
- Phillipson, C., T. Scharf. 2005. „Rural and Urban Perspectives on Growing Old: Developing a New Research Agenda.“ *European Journal of Ageing* 2 (2): 67–75.
- Rowles, G. D., H. Ravdal. 2002. „Aging, Place, and Meaning in the Face of Changing Circumstances.“ Pp. 81–114 in R. S. Weiss, S. A. Bass (eds.). *Challenges of The Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University Press.
- Savage, M., A. Warde, K. Ward. 2003. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. New York, London: Palgrave Macmillan.
- Settersten, R. A. Jr. 2002. „Social Sources of Meaning in Later Life.“ Pp. 55–79 in R. S. Weiss, S. A. Bass (eds.). *Challenges of The Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University Press.
- Scharf, T., C. Phillipson, A. E. Smith, P. Kingston. 2002. *Growing Older in Socially Deprived Areas*. London: Help the Aged.
- Scharf, T., M. van der Meer, F. Thissen. 2003. *European Study of Adult Well-Being: (ESAW). Contextualising Adult Well-Being in Europe: Report on Socio-Cultural Differences in ESAW Nations. Report to European Commission, Brussels, Centre for Social Policy Research and Development, Institute for Medical and Social Care Research*. Bangor: University of Wales.
- Schooler, K. K. 1969. „The Relationship Between Social Interaction and Morale of the Elderly as a Function of Environmental Characteristic.“ *The Gerontologist* 9 (1): 25–29.
- Steinführer, A., J. Pospíšilová, J. Grohmannová. 2009. „Ne/nápadné proměny vnitřního města v postsocialistickém období.“ Pp. 129–152 in S. Ferencuhová, M. Hledíková, L. Galčanová, B. Vacková (eds.). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Brno: Pavel Mervart, Masarykova univerzita.
- Strassoldo, R. 1990. „The Social Construction and Sociological Analysis of Space.“ Pp. 19–47 in B. Hamm, B. Jałowicki (eds.). *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Strauss, A., J. Corbin. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: František Šale – Albert.

- Svobodová, K. 2009. „Bydlení seniorů v České republice.“ *Fórum sociální politiky* 3 (5): 2–8.
- Sýkorová, D. 1996. *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?* Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Sýkorová, D. 2006. „Seniori v České republice. Mýty a jejich dekonstrukce.“ *Sociológia* 38 (2): 151–164.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sýkorová, D. 2008. „Prostor a věci v kontextu stáří.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 401–421.
- Sýkorová, D. 2010. „Prostor (Město) a stáří – znovuobjevované souvislosti.“ *Sociální studia* 7 (3): 117–123
- Šilhánková, V. 2000. „Revitalizace centrálních částí měst.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 3 (3): 2–6.
- Temelová, J., N. Dvořáková, A. Slezáková. 2010. „Rezidenční spokojenost seniorů v proměňujících se čtvrtích Prahy.“ *Sociální studia* 7 (3): 95–113.
- Turowski, J. 1976. „Kształtowanie się zbiorowości osiedlowych w wielkich miastach.“ *Studia socjologiczne* 16 (1): 203–233.
- Vidovićová, L., Ě. Gregorová. 2010. „Nová města a staří lidé.“ *Sociální studia* 7 (3): 81–93.
- Wahl, H. W., F. R. Lang. 2003. „Ageing in Context Across the Adult Life Course: Integrating Physical and Social Environmental Research Perspectives.“ Pp. 1–34 in H. W. Wahl, R. Scheidt, P. Windley (eds.). *Ageing in the Context: Socio-Physical Environments*. (Annual Review of Gerontology and Geriatrics 23). New York: Springer.
- Wahl, H. W., G. D. Weisman. 2003. „Environmental Gerontology at the Beginning of the New Millennium: Reflections on Its Historical, Empirical, and Theoretical Development.“ *The Gerontologist* 43 (5): 616–627.